

Historia Litteraria 28.

Író a száműzetésben:
Mikes Kelemen

Universitas Kiadó

Hogyan jutott a Törökországi levelek kézírata Toldy Ferenctől Bartakovics Bélához Egerbe?

A *Törökországi levelek* kritikai kiadásának jegyzeteiben „A kézirat sorsa” című rész utolsó bekezdése a következő:

A kötet címlapján Toldy bejegyzése alatt ez olvasható: „Toldy Ferencz Urtól megszerezte 1867. Bartakovics Albert Érsek.” A bejegyzés az érsek saját kezeírása. Az irodalmi ritkaságok gyűjtéséről közismert főpap Toldy egyik egri útja alkalmával figyelhetett föl a kézíratra, s bizonyára vétel és nem ajándékozás útján jutott hozzá. Ettől kezdve a *Leveleskönyvet* az Egri Érseki Könyvtár őrzi.¹

A hipotézisekbe viszonylag ritkán bocsátkozó Hopp Lajosnak ez a szűkszavú és talányos bejegyzést kommentáló megjegyzése – benne a kettős feltételezéssel – akkor is felkeltethetné az érdeklődést, ha a bejegyzés első része nem Toldy Ferencre, a Magyar Tudós Társaság rendes tagjára, egykori titoknokára, könyvtárának rendezőjére és az akadémia igazgatótanácsának majdani tagjára, a Budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatójára és a pesti egyetemen rendszeres irodalomtörténetet elsőként előadó egyetemi tanárra, a 19. századi irodalomtörténet-írás meghatározó személyiségére vonatkozna. Nem tudjuk pontosan, mit takar a „megszerezte” kifejezés, mi okból vetődött fel Toldyban a kézírattól való megváltás gondolata, hogyan merült fel az egri érsek személye mint a kézirat lehetséges következő tulajdonosa, s milyen jogcímen jutott a kézirat Bartakovicshoz. A továbbiakban ezekre a kérdésekre keresek választ.

Ismeretes, hogy Toldy 1858-as évszámmal jegyezte be a saját nevét a kézirat előzőklapjára, annak ellenére, hogy a következő év január 12-én Heckenast Gusztávhoz írt, Hopp Lajos által közölt, német nyelvű levelében még csak a kézirat megszerzésének („acquiriren”) lehetőségét vetette fel, és kért ehhez ötven forintot Heckenasttól a kiadás

¹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, közrem. HAZAI György, Bp., Akadémiai, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei [a továbbiakban: MÖM], 1), 368. Huttkay Lipót, az Egri Érseki Könyvtár másodkönyvtárosa, aki a Törökországi levelek kéziratának lapszámozását végezte, a műről írt tanulmányában épp csak megemlíti a kézirat Bartakovics érsek által történt megszerzésének tényét. HUTTKAY Lipót, *Mikes Kelemen Törökországi Levelei: Az Egri Érsekségei Könyvtár eredeti kézírati kincseiből*, Eger, 1905, 50. – Ez úton is köszönöm Dávidházi Péternek a tanulmány kéziratához fűzött megjegyzéseit. A kutatás az OTKA K 81.337 ny. sz. pályázat keretében készült.

tervére hivatkozva.² Azt is tudjuk, hogy Toldy már nem sokkal az általa saját alá rendezett kiadás 1861. évi megjelenését követően meg akart válni a kéziratától. Az 1862. január 31-én Szabó Károlynak címzett, Hopp által közölt levelében ugyanis így írt:

Én bírom Mikes Törökországi Levelei autográf ép és szép példányát, melyből azt ki is adtam. Nekem 30 ftomban van. Eleinte nagy passziom volt benne; van most is, de megvallom az árát jobban szeretném. Az Erd Muz ktarába nagyon illenék. Valódi Transylvanicum. Tudja meg Kd valami finom módon megszereznék-e ott?³

Érdemes felfigyelnünk a két levélben említett pénzösszeg különbségére, továbbá arra, hogy az utóbbiban Toldy anyagi okokkal indokolja a kézirat eladásának szándékát. Heckenast eszerint nem vállalt anyagi áldozatot a vásárlásban, Toldynak viszont sikerült lealkudnia az árat. A Szabó Károlyhoz írt levél meghatározza ugyan a „mi okból” kérdésére adandó válasz keresésének irányát, azt azonban továbbra is homály fedi, mi volt ez a közelebről meg nem nevezett anyagi ok, azaz milyen okból kívánta pénzzé tenni Toldy a kéziratot, s az hogyan, milyen körülmények között jutott Bartakovicshoz.

A válasz keresése egyrészt ráirányítja a figyelmet Toldy rendkívül kiterjedt személyes kapcsolathálózatának kevésbé ismert részleteire, egyben megvilágítja különlegesen összetett karakterének eddig némileg homályban hagyott vonásait. Másfelől igényli a tudóslevelezések eddig feldolgozatlan csoportjainak bevonását a kutatásba, s felhívja a figyelmet a szakmai kommunikáció alternatív formáinak növekvő szerepére az adott időszakban.

A kérdés jelentőségét növeli, hogy Toldynak pontosan tisztában kellett lennie a kézirat rendkívüli tudományos értékével. Ő készítette el az első teljes kiadást az autográf kézirat alapján, a helyesírás modernizálásával.⁴ Ő volt az első, aki kétségbevonta a „néne” személyének létezését, és a misszilitás hipotézisét cáfolva új elgondolást fogalmazott meg a mű keletkezéstörténetéről. A hitelességgel kapcsolatos kételyek cáfolatára a Mikó Imrétől 1859-ben kapott Mikes-misszilis segítségével igazolta a kézirat autográf jellegét. Végül ő kísérelte meg először, hogy fényt derítsen a kézirat hazakerülésének útjára. Nézeteit a szövegkiadás „Mikes Kelemen élete” című utószavában fejtette ki, és az ott közölt dokumentumokkal próbálta igazolni.⁵ Toldy érdemeit nem csökkentí, hogy figyelmét elkerülte egy másik, 1760. március 25-én kelt és 1860-ban a *Marosvásárhelyi Füzetekben* korábban már kiadott Mikes-misszilis; a kézirat hazajutására vonatkozó feltevését a későbbi kutatás jelentősen meggyengítette és a kritikai kiadás készítője

² Uo., 366–367.

³ Uo., 367. Szabó Károly több mint félszáz levele Toldy Ferenchez az 1851 és 1873 közötti időből: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 113. sz. és Történl., 4-r., 24. sz. III., de az 1852 és 1864 közötti évekből itt egyetlen levél sem található.

⁴ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek*, I–II, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1861, 217–246: Mikes Kelemen élete.

⁵ Az utószó szövege bővebb, mint a Toldy összegyűjtött munkáiban megjelent, Mikes Kelemen című tanulmány: az utószó XVII, a tanulmány XIII számozott részből áll, s az utóbbiban Toldy elhagyta az utószónak a kézirat hitelességével foglalkozó, I–IV. részét. Toldy Ferenc, *Összegyűjtött munkái*, II, *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek*, Pest, 1868, 3–32: Mikes Kelemen.

sem fogadta el; továbbá szövegkiadása több ponton hibás, s Császár Elemérnek és Hopp Lajosnak számos esetben helyesbítienie kellett Toldy olvasatát, önkényes változtatásait.⁶

A rozsnói megyéspüspökből 1851-ben egri érsekké kinevezett, 1853-ban az akadémia igazgatósági tagjává választott Bartakovics Béla a művészeteket, a tudományokat és az oktatást egyaránt pártoló, ám kevésbé ismert egri főpapok sorába tartozik; Eszterházy Károly után ő számít az Egri Főegyházmegyei Könyvtár „második megalapító”-jának.⁷ Irodalompártoló, könyvgyűjtő tevékenységét az egyháztörténeti és helytörténeti kutatás számon tartja ugyan, de munkásságának ez a területe részletesen feldolgozatlan, s neve nem szerepel a mértékadó irodalomtörténeti kézikönyvekben. A jelenleg ismert adatok szerint 1860-ban a több mint hatezer kötetes káptalani könyvtárat beolvasztotta az egyházmegyei gyűjteménybe, megszerezte Naidhart Antal jószágigazgató több mint ötezer kötetes könyvtárat, s életében összesen több mint hétezer kötetet ajándékozott az egyházmegyei gyűjteménynek. Az egyházmegyei papságot arra utasította, hogy a plébániai könyvtárakban fellelhető értékesebb könyveket és iratokat adják át a Főegyházmegyei Könyvtárnak.

Irodalmi mecénási tevékenységét tanúsítja az általa támogatott vagy ösztönzött kiadványok sora, köztük például Szabó István két Homérosz-fordítása,⁸ Caesare Cantu monumentális világtörténetének fordítása,⁹ Káldi György Ó- és Újszövetség-fordításának Tárkányi Béla által készített átdolgozása,¹⁰ valamint egy Bartakovicsnak ajánlott,

⁶ MÖM I, 355–366, 373–374, 807–808. Toldy kéziratossá hagyatékában fennmaradtak a Mikes-utószóhoz készített jegyzetek, melyek fényt vetnek munkamódszerére. Az egy-egy oldalnyi életrajzi vázlatot és családfát hét oldalnyi jegyzet követi a levelekből, kronologikus rendben, rövid tartalmi kivonatokkal, a fontosabb témák jelzésével, kommentárokkal, utólagos kiegészítésekkel, aláhúzásokkal, valamint a két kötetre osztott kiadás lapszámaira való utalásokkal. Ez utóbbi arra enged következtetni, hogy az utószót vagy annak jelentős részét Toldy nem a kézirat, hanem a már kiszedett szöveg alapján, utólag készítette el. A jegyzetekben nincs utalás Toldy szöveggondozói munkájának természetére. Ugyanitt megtalálható egy „Strotzig”-nak (?) szóló német nyelvű levélfogalmazvány, melyben Toldy meghatározza a Mikes-kiadás „Annonce”-ának papírmínőségét és példányszámát. MTA Kézirattár, Történelm., 4-r., 24. sz., IV. k. A hagyaték egy másik részében maradt fenn Mikes 1761. március 19-én Huszár (Boér) Józsefhez szóló leveléhez csatolva Huszár Sándornak írt misszilis levele befejező, Rodostó verses leírását tartalmazó részének 1762. évi másolata, mely a kiadás megjelenése után, de még a kéziratból való megvásárlás előtt, 1865 júniusában jutott Toldy tulajdonába, Torma Károly ajándékaként. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 125. sz. Vö. MÖM I, 800, 803–804.

⁷ Kiss Péter, *Hatszáznegyven Eger múltjából 1944-ig*, Eger, 2007, 29–31. Vö. Uő, *Az egri Liceum az egyetemi gondolatról a „Magyar Athén” jelképig (1754–1950)*, Agria, 45(2009), 175–253.

⁸ *Homérosz Odysseája*, Hellénből ford. SZABÓ István, Pest, 1846; *Homérosz Iliása*, ford. SZABÓ István, bev. HUNFALVY Pál, Pest, 1853.

⁹ Caesare CANTU, *Világtörténelem*, I–XV, ford. GYURITS Antal, KÁDAS Rudolf és mások, kiad. A Szent István Társulat, Eger, 1858–1876.

¹⁰ Az Ó- és Új Szövetségi Szentírás a Vulgata szerint. KÁLDI György fordítása nyomán átdolg. [TÁRKÁNYI Béla József], Eger, 1862.

az egri Érseki Nyomdában megjelent, francia nyelvű levél- és stílusminta-gyűjtemény.¹¹ Garay János és Mindszenty Gedeon munkáinak kiadását is támogatta.¹²

Ismeretes, hogy a *Törökországi levelek* kézirata nem az egyetlen értékes kézirat, mely Toldytól került Bartakovicshoz: a Képes Krónika családjához tartozó, a 15. század második felére datált Béli-kódex, valamint a históriás énekek gyűjteményét tartalmazó, a 17. század elejére datált Pompéry-kódex ugyancsak tőle jutott az érsek tulajdonába. Az utóbbiban megtalálható Bartakovics saját kezű bejegyzése, a két kézirat Egerbe kerülésének pontos ideje és körülményei azonban ismeretlenek.¹³ Toldy és Eger kapcsolatának gyökerei még jóval Bartakovics érseki kinevezése előtti időre nyúlnak vissza, s 1867-ben Toldy és Bartakovics már legalább tizenöt éve kapcsolatban állt egymással. Az egri születésű Makáry György pesti jurátus, költő, 1828-tól egri ügyvéd, 1841-től a magyar nyelv és irodalom tanára az egri Lyceumban, majd az egri gimnáziumban, Bajza és Toldy levelezésének egyik gyakori szereplője volt 1822-től; 1824 és 1855 között rendszeres levélbeli kapcsolatban állt Toldyval, s verseiből is küldött neki.¹⁴ Pyrker János László egri érsek egyik eposzát Toldy 1828-ban Kazinczynak ajándékozta, majd három év múlva éles kritikát közölt Kazinczy Pyrker-fordításáról.¹⁵ 1846. március 19-én Toldy kiterjedt művészettörténeti ismeretekről tanúskodó beszédet mondott a Pyrker-képtár megnyitásakor a Nemzeti Múzeumban,¹⁶ majd 1848. május 29-én gyászbeszédet tartott az akadémián az elhunyt egri érsek felett.¹⁷ Ebben külön kitért Pyrker Egerrel kapcsolatos irodalmi, építetői és mecénási tevékenységére. Toldy három lánya közül kettő, Izabella és Augustine egyaránt az 1852-ben Bartakovics által Egerben letelepített angolkisasszonyok intézetében élt és tanult. Izabella 1854-ben lépett be, majd 1875-ben, Toldy halálának évében ugyanitt házfőnöknő lett.¹⁸

¹¹ Augustine d'HUART, *Lettres et compositions pour faciliter le style à la jeunesse*, 1–2 partie, Erlau, 1863.

¹² GARAY János, *Szent László: Történeti költemény*, 1–2, Eger, 1851–1852; MINDSZENTY Gedeon, *Költeményei*, Eger, 1859.

¹³ *Béli-kódex*. Egri Főegyházmegyei Könyvtár, U² III. 1; *Pompéry-kódex*. Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0009. = U² III. 6. A Pompéry-kódex 8v. üres oldalán a következő bejegyzés: „A. Bartakovics mprie Eppus”. Az 1v. üres előzéklapon a következő ceruzás bejegyzés: „Ez a kódex Vallányi Pompéry János ügyvéd, nagyapám tulajdona volt. Tőle került Toldy Ferenchez, Toldytól Bartakovics Béla érsekhez. Eger, 2000. március 2. dr. Pompéry Béla”.

¹⁴ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1969, 699. Makáry György levelei Toldy Ferenchez: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 82. sz., M. Ir. Lev., 4-r., 110. sz.

¹⁵ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., 2004, 252–253.

¹⁶ TOLDY Ferenc *Összegyűjtött Munkái*, VI, *Irodalmi beszédei*, 2, *Emlékek és vegyes beszédek* 1834–1872, Pest, 1872, 308–328.

¹⁷ TOLDY Ferenc *Összegyűjtött Munkái*, V, *Irodalmi beszédei*, 1, *Gyász- és emlékbeszédek* 1833–1855, Pest, 1872, 248–253.

¹⁸ Toldy hagyatékában fennmaradt Izabella kolostorba vonulása előtt barátnőjének írt, keltezés nélküli, német nyelvű búcsúlevele és annak magyar nyelvű fogalmazványa, a magával viendő házi eszközök jegyzékével. A fogalmazvány a leány felindult érzelmi állapotán kívül jelzi, hogy a belépést nem gondolta véglegesnek, s az nem egészen önszántából történt: „Édes Marim! Ime

Toldy és Bartakovics közvetlen kapcsolatára fontos források találhatók Toldy kéziratok hagyatékában. Mivel a hagyatékot a rendezéskor az általános gyakorlatnak megfelelően az MTA Kézirattárának szakrendjében, a szakokon belül nagyságrendben, a proveniencia elv teljes figyelmen kívül hagyásával sorolták be,¹⁹ a két személy egymásnak írott levelei jelenleg négy különböző egységben vannak, s nem zárható ki a lehetőség, hogy más anyagrészekben is rejtőznek további dokumentumok. Bartakovicstól összesen kilenc levelet, Toldytól egy levélfogalmazványt találtam az 1852. augusztus 16. és 1870. április 25. közötti időszakból a hagyatékban.

A levelek tanúsága szerint Toldy rendszeresen ápolta a kapcsolatot az érsekkel. Legkorábbi fennmaradt levelében Bartakovics biztosítja Toldyt, hogy Izabella lányát be fogja venni az egri intézetbe, mert – mint írja – „ez által is csekély tanúságot adni kívánván, hogy Tekintetes Úrnak nemzeti irodalmunk mellett tett fáradozásait és persze érdemeit részemről is elismerni és méltányolni tudom.”²⁰ Izabella, majd mindkét leány hogyléte, tanulmányi előmenetele, Toldy újévi és névnapi jókívánságainak nyugtázása, az előbbieket viszonzása, valamint Toldy érdemeinek elismerése ismétlődő motívumok az érsek leveleiben.²¹ 1857. augusztus 22-i levelében Bartakovics Toldy egyik (esetleg mindkét) lányával kapcsolatos, közelebbről meg nem nevezett, föltehetően anyagi vonatkozással is rendelkező kérésére válaszolva így írt: „Levelében nyilvánított kérelmét szívesen teljesíteném, de biztos tudomásomra jutott, hogy a szepesi püspöknek a kassai intézetben egy [olvashatatlan szó] megyebeli lányokra vannak alapítványai. Nem lehet tehát remésem, hogy kérelmét sikerrel pártolhassam.”²² Javasolja Toldynak, forduljon a primáshoz, akinek a pesti „Angolnőknél” vannak alapítványai, „Esztergom megye lánykáira”. Bartakovics szerint a primás ismeri Toldy körülményeit, s jelzi, Esztergomban talán pártolói is akadhatnak.

eljött az óra, melyben sorsom meghatározott, elkel válnom mindentől a mi nékem leggyengébb gyermekéemtől fogva édes és kedves volt, [...]. Elmegyek, mert kell, furcsának fog látszani, hogy éppen klastromba megyek, de ismét kell azt beszélik hogy apácza leszek, de igazán az nem leszek, és miért kell? Mert magam saját forró kíváncsi, gondolkodtam, törtem fejemet, hogy ne legyen olly keserű a gyógyszer, de ha használ valami csak ez használ beteg lelkemnek. Tan egy évi csendes élet meggyógyít, mit gondolsz? [...] Szeretét Izabellád”. MTA Kézirattár, Történelm., 4-r., 41. sz. A levélfogalmazvány tartalma és a búcsúlevél fennmaradása az adott helyen felvet több, a szülőket is érintő kérdést, ezek tárgyalása azonban nem tartozik ide. Itt jegyzem meg, hogy 1853-ban Toldy cikket közölt az akadémia folyóiratában, melyben méltatta az Egri Érseki Könyvtár gazdag anyagát. TOLDY Ferenc, *Egri szünnapok*, Új Magyar Múzeum, 4(1853), X. füzet, 525 skk.

¹⁹ MÁZI Béla, *A Toldy Ferenc-hagyaték = Örökségünk, élő múltunk: Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában*, szerk. FEKETE Gézáné, Bp., 2001, 143–162, itt: 151.

²⁰ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1852. augusztus 16., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²¹ Így pl. Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1854. január 2. és 1857. április 27. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.; Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1853. április 30. és 1869. január 2. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 2-r., 4. sz. I. r.

²² Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1857. augusztus 22., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

Új motívum jelenik az érsek 1858. január 10-i levelében. Eszerint: „A csanádi házassági perről eddig nem jött semmi hivatalos tudósítás. Ha a per hozzám áttétetik, lesz gondom, hogy a környülményekhez képest a bajt jó móddal elintézni lehessen.”²³ Ez a levél válasz Toldy 1858. január 6-i dátummal ellátott, fogalmazványban fennmaradt levelére, melyben Toldy közbenjár Bartakovicsnál „egy feddhetetlen jellemű s teljes hitelt érdemlő” barátja, „F. G. úr”, az akadémia rendes tagja által vele közölt válóperes ügyben, s jelzi, mellékeli F. úr hozzá intézett levele vonatkozó részének kivonatát.²⁴

Az ezt követő tíz éves időszakból egyetlen Bartakovics-levelet sem találtam a Toldy-hagyatékban. Az 1869. március 15-én kelt, Toldy könyvtárával kapcsolatos, később idézendő levél azonban kulcsfontosságú lehet a Mikes-kézirat ekkorra már eldölt sorsának megértésében. Toldy és Bartakovics kapcsolata ezután sem szakadt meg, de ebből az időből már csupán egyetlen, 1870. április 25-én kelt Bartakovics-levél ismert. Ebben az érsek röviden megköszöni Toldy névnapi jókívánságait és a „m. irod. történetét tárgyzó két kötetű munkájának ajándékát”.²⁵

Bartakovics leveleinek ismeretében joggal merül fel a kérdés, hogy hol vannak Toldy Bartakovicshoz intézett levelei. Kerestem a leveleket az Egri Érseki Levéltárban, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban és a Heves Megyei Levéltárban, segítséget kértem a gyűjtemények illetékes munkatársaitól, de egyik helyen sem találtam.²⁶ Ennek oka lehet például az intézmények forrásanyagának jelenlegi rendezettség szintje, a feltártság

²³ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1858. január 10., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 61. sz. b. köt.

²⁴ Toldy Ferenc Bartakovics Bélához, 1858 január 6., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 149. sz. A mellékelt levélkivonat jelenleg ismeretlen, az „F. G.” monogram a Toldyval baráti kapcsolatban álló Fábián Gábor, az 1849 után bujdosott, fogságot szenvedett és internált költő, műfordító személyével azonosítható. Az azonosítást igazolják Fábián 1858. január 1-jei és január 10-i levelei Toldyhoz. Az előbbiben Toldy közbenjárását kéri felesége testvére, Telbisz József ügyvéd válóperes ügyében Tanárky Béla egri érseki titkárnál, az utóbbiban megköszöni, hogy Toldy magasabb helyre fordult, mint kérte. Fábián Gábor Toldy Ferenchez 1858. január 1. és január 10. MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 64. sz. Fábián összesen több mint százhusz, folyamatos kapcsolatról tanúskodó levele Toldyhoz az 1827 és 1874 közötti időből e kötetben kívül három további jelzetten található: M. Ir. Lev., 4-r., 107. sz., Történl., 2-r., 23., Történl., 2-r., 229. sz.

²⁵ Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1870. április 25., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz. Bartakovics Bélától és Toldy Ferenctől több, különböző személyekhez címzett levél található az OSZK Kézirattárának Levelestárában, de egymáshoz szóló nincs köztük.

²⁶ Az Egri Érseki Levéltárban Bartakovics Béla személyi anyaga az Acta personalia 350. r. sz. és az 1753. r. sz. dobozban található, de ezekben nincsenek Toldy-levelek. Az egri káptalani levéltár gazdasági iratanyaga, benne a Bartakovics érsek idejében keletkezett hivatalos iratokkal, az 1960-as évek első felében az Egri Érseki Levéltárból átkerült a Heves Megyei Levéltárba, Toldy-levelek azonban a kapott felvilágosítás szerint itt sem találhatók. Ugyanez volt az eredménye az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratos forrásanyagában végzett kutatásnak. Az Egri Érseki Levéltárban Kiss Péter levéltárosnak, a Heves Megyei Levéltárban Dr. Nemes Lajos igazgatónak és Dr. Kovács Melinda levéltárosnak, az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban Dr. Löffler Erzsébet igazgatónak tartozom köszönettel.

elégtelensége, az anyagkezelés hanyagsága, a segédletek pontatlansága vagy hiánya, valamint más tényezők.

Azt, hogy ezek a levelek az 1970-es évek elején még megvoltak valahol, tanúsítja Sebestény Sándor „Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe?” című, az adott évre vonatkozó irodalomtudományi bibliográfia által számon nem tartott rövid közleménye a Heves Megyei Népújság 1971. február 4-i számában.²⁷ Sebestény a lelőhely megnevezése nélkül, a kritikai kiadás vonatkozó részére való utalást követően idézi Toldy 1867. október 17-én keltezett, Bartakoviczhoz szóló levelének részletét, a következő, általam teljes terjedelemben, betűhíven közölt szöveggel: „Augustine megy, s e percben hozza e [!] könyvkötő a könyveket. Nem akarom elszalasztani a jó alkalmat, s úgy engedje Excellenciád, hogy ezeket mély tisztelettel elé terjeszthessem. Ajándékozta meg Excellenciád különös [!] az én kedves Mikesemet figyelmével, elébb a kötet végén álló Életrajzot fussa át: sok gyönyörűséget fog e derék ember munkája nyújtani...”. Az idézetet Sebestény egyetlen, a cikket lezáró mondattal kommentálja: „A levél keletkezési dátuma tehát megadja, hogy Toldy Ferenc hívta fel levélben az érsek figyelmét a kéziratra és nem ’Toldy egyik egri útja alkalmából’.”

Eltekintve a szövegközlés pontatlanságaitól, Toldy utalása természetesen nem a Mikes-kéziratra, hanem saját Mikes-kiadására vonatkozik. A kontextusból kiragadott részletből nem derül ki, hogy a Mikes-kiadás mellett Toldy milyen más, újonnan bekötött könyveket, esetleg kéziratokat küldött lányával Bartakovicsnak. Az sem világos, van-e összefüggés – s ha igen, milyen – az itt említett könyvküldemény, Toldy könyvtárának megvételre történt felajánlása és az érsek 1869. március 15-i, később tárgyalandó levelében említett, Toldy által „már ez előtt átadott” „pár könyv” között. Kétszeri megkeresésemre Sebestény Sándor ismételten azt válaszolta, már nem emlékszik, hol látta ezt a levelet, s nem tudja, hol található. A Toldy-hagyatékban lévő levélfogalmazványon kívül jelenleg ezt az egyetlen Bartakovicsnak szóló Toldy-levelet, pontosabban annak is csupán egy részletét ismerjük.²⁸

Mindez arra ösztönzött, hogy a kutatást kiterjesszem Toldy egy másik egri kapcsolatára, az Ipolyi Arnoldhoz fűződő – az évek során barátsággá mélyülő – viszonyára. Ipolyi 1860-ban, már az akadémia levelező tagjaként, Bartakovics hívására telepedett át az esztergomiból az Egri Egyházmegyébe,²⁹ kapcsolata Toldyval azonban jóval régebbi volt. Pályája az egri évek alatt tovább ívelt: 1861-ben az akadémia rendes tagja, két év múlva egri kanonok, a káptalan tagjaként annak jegyzője, majd alapítványok kezelője lett. 1865-ben ő szerkesztette a Bartakovics érsek aranymiséje alkalmából megjelent kö-

²⁷ SEBESTÉNY [a közleményben tévesen Sebestyén] Sándor, *Mikor kerültek Mikes Kelemen Törökországi Levelei Egerbe?* „Ajándékozta meg [...] az én kedves Mikesemet figyelmével...”. Heves Megyei Népújság, 1971. február 4.

²⁸ Itt jegyzem meg, hogy a Toldy-levelek nyilvántartása az MTA Kézirattárában sem teljesen pontos, mert pl. a M. Ir. Lev. 4-r., 108. sz. kötetben Horváth Mihály levelei között a 106 című fólión található Toldy Ferenc „Nagyméltóságú Érsek! Kegyelmes Uram” megszólítású, 1866. szeptember 8-i levele, benne Pulszky, B. Eötvös és Horváth nevének említésével. A jelen vizsgálat szempontjából nem releváns tartalmú levél címzettje elvileg lehet Bartakovics Béla is.

²⁹ Kiss, *Hatszáznégyszáz* (7. jegyzet), 112–113.

tetet.³⁰ 1867-ben tagja lett a Kisfaludy Társaságnak, majd újabb két év múlva kinevezték az Egri Főegyházmegyei Könyvtár prefektusává, de még ugyanebben az évben Pestre költözött a Központi Papnevelő Intézet rektoraként.

Hellebrant Árpád 1926-ban közzétette Ipolyi Arnold tizennyolc levelét Toldy Ferenchez az MTA Kézirattárából, Toldy hagyatékából, az 1864–1874 közötti időszakból.³¹ Hellebrant közleményének első mondata azonban, mely szerint „A M. T. Akadémia kéziratára Toldy Ferenc hagyatékából Ipolyi Arnold 18 levelét őrzi”, kétszeresen is megtévesztő. Egyrészt azért, mert a hagyaték azon részében, melyben a közölt levelek is vannak, nem tizennyolc, hanem huszonkét (a kötet tartalomjegyzéke szerint huszonegy) darab dokumentum található Ipolyitól, az 1862 és 1874 közti időből.³² Másrészt a Toldy-hagyaték egy másik részében megtalálható Ipolyi kilencvenöt (!) – az adott kötet tartalomjegyzéke szerint kilencvennégy – további levele az ezt megelőző, 1851 és 1864 közti évekből.³³ A két csoport anyaga, némi átfedéstől eltekintve, időben kiegészíti egymást. A forrásanyag jelentőségét fokozza, hogy Toldy válaszlevelei is megvannak az esztergomi Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében: az 1851 és 1874 közti évekből összesen negyvenöt levél.³⁴ Ugyanitt megtalálható Bartakovics Béla huszonöt levele Ipolyihoz az 1856–1873 közti időszakból.³⁵

Toldy és Ipolyi levelezése értékes adatokkal szolgálhat a kor tudományos életének szerveződéséről, működéséről, s a leveleket csak együtt érdemes vizsgálni. A kapcsolatban rendszerint Ipolyi a kezdeményező fél és a szorgalmasabb levélíró.³⁶ Levelei

³⁰ Emlékkönyv Kis-Apponyi Bartakovics Béla egri érsek aranymiséjének ünnepére, szerk. IPOLYI Arnold, Eger, 1865.

³¹ HELLEBRANT Árpád, *Ipolyi Arnold levelei Toldy Ferenchez*, ItK, 36(1926), 76–87.

³² MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz.

³³ MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz. Ipolyinak számos levele van az OSZK Kézirattárának Levelestárában, de Toldy és Bartakovics nincs a címzettek között.

³⁴ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 293–337. Vö. PROKOPP Gyula, *A Primási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye*, Levéltári Szemle, 29(1979), 585–652, itt: 621.

³⁵ Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. PROKOPP, *A Primási* (34. jegyzet), 594.

³⁶ Ipolyi leveleinek visszatérő tárgya többek között saját folyamatban lévő munkái, kéziratjai, tervei, publikációs ügyei, egészsége és utazásai. Gyakran kéri Toldy tanácsát különlenyomatok, külön példányok és illusztrációk kérdésében, foglalkozik saját írásainak fogadtatásával, reflektál Toldy munkáira. Néha türelmetlen művei késedelmes megjelenése miatt, máskor anyagi nehézségekről panaszkodik. Külön kérdéskört alkotnak az akadémiai ügyek, Ipolyi taggá választása, székfoglalója, a különböző bizottsági ülések, az itt tartott előadások és az ezeken való találkozások lehetőségének mérlegelése. Toldy többször biztatja Ipolyit, küldjön írást különböző folyóiratokba, ismertetésekre kéri, tájékoztatja saját munkájáról, nyomdai ügyekről, honoráriumokról, stb. A *Magyar mythologia* kéziratja alapján mint „magyar historiai tudományunk egyik ága teremtojét” üdvözlí Ipolyit, javaslatokat tesz bizonyos javításokra vonatkozóan, s közvetít a szerző és a kiadó között. A mű megjelenését követően Toldy arról tájékoztatja Ipolyit, hogy a minisztérium felkérte egy német nyelvű irodalmi olvasókönyv megírására, s kéri, készítse el a „magyar mythológiát” tárgyaló rész vázlatát. Toldy Ipolyihoz írt levelei között további, irodalomtörténeti érdekű darabok is találhatók. Így például 1874. október 2-i levelében kéri Ipolyitól

különösen az 1850-es években elég terjedelmesek – van köztük néhány 8–9 lapnyi is –, annak ellenére, hogy maga is tisztában van saját terjengősségével. Ipolyi részletesen reflektált Toldynak a *Magyar mythologia* kéziratára tett kritikai megjegyzéseire, s nyommon követhető a levelekben a mű megjelenésének folyamata; 1854. július 21-i levelében Ipolyi egyenesen a könyv „keresztatyját”-nak nevezi Toldyt.³⁷

A levelek hangvétele, a megszólítások közvetlenné válása az 1850-es évek végén jelzi a kapcsolat bizalmassá válását.³⁸ A személyes találkozások, szóbeli közlések jelentőségének megnövekedését, valamint Ipolyi tanácsadói szerepét tanúsítja Toldy egri ügyeiben Ipolyi 1858. október 24-én Zohoron kelt levelének következő részlete:

Még egyet. Kd szives tudósítását: hogy a napokban Egerbe ír, úgy értem, hogy ez azon tárgyat illeti, mely köztünk Pesten létemkor szóban forgott. De erre nézve épen arra kértem, s kérném Kdet, hogy ennek különösen első megérintése és szóba hozása ne ex propositio, és azért nem levélben, de mintegy alkalmilag talán, s azért ha lehet szóval, adott alkalommal történjék? Egyébként ebben is Kegben és jobb belátásában bízom, épen úgy mint az okra nézve is. [...]³⁹

A szövegből nem világos, milyen tárgyra céloz Ipolyi, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy Toldy Bartakovics érsekhez kívánt fordulni valamilyen nem szokványos, kényes természetű dologban.

1860 körül mindketten átváltottak a magázásról a tegezésre. Toldy anyagi nehézségeire egy 1860. november 9-i levelében történik először közvetlen utalás: „Bécsbe elmennék magam is, de a pénziáki!” – kiált föl, Ipolyi saját bécsi útitervét említő levelére válaszolva.⁴⁰ Panaszai később is ismétlődnek: „Az én bajaimat nem tudja senki. Ritkán fekszem le 1 óra előtt, többnyire 2kor; dolgozom nappal éjjel, és mégis fél év óta mondhatom megszűntem literátor lenni. De tán nincs is veszteség benne.”⁴¹ Rendes

Balassa és Rimay leveleit, mert szeretné ismerni a kézírásukat. Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1874. október 2., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 331. Itt jegyzem meg, hogy az Ipolyi-gyűjtemény további irodalomtörténeti vonatkozású, kiadatlan forrásgyűjtéseket tartalmaz, többek között Hajnal Mátyásról. Vö. PÓR Antal, *Ipolyi Arnold, a Magyar Történelmi Társulat elnökének emlékezete*, Századok, 22(1888), 1–14; R. VÁRKONYI Ágnes, *Népiség és történettudomány. (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján.)*, Századok, 107(1973), 523–527; RÓMER Flóris – IPOLYI Arnold – FRANKÓI Vilmos, *Egyház, műveltség, történetírás*, vál., s. a. r., bev. RÖTLER Ferenc, Bp., 1981, 77–82.

³⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1854. július 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

³⁸ 1860. október 1-jei levelében például Toldy tudósít Kazinczy-monográfiájáról, költőzködéséről, majd keserűen kifakad barátjának: „Ideges vagyok a legnagyobb mértékben. Meddig megy ez még így? Meg kell szűnnöm literátornak lennem!” Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. október 1., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 312.

³⁹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1858. október 24., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁰ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1860. november 9., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 314.

⁴¹ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. január 28., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 316.

egyetemi tanári kinevezését 1861. augusztus 21-i levelében úgy kommentálja, hogy új állása anyagilag nem hozott jelentős javulást, de időt és nyugalmat nyert.⁴²

1862. április 21-én Konstantinápolyban kelt soraiban Ipolyi beszámolt Toldynak a Corvina könyvtár kódexeinek megtalálásáról.⁴³ Toldy 1863. március 28-i levele nem kapcsolódik ugyan a Mikes-kézirat Egerbe kerüléséhez, mégis fontos lehet a további Mikes-kutatások számára. Először gratulál Ipolyinak ahhoz, „ami megtörtént”, majd így folytatja: „Majd midőn apr. 7-kén feljössz, *kérlek hozd fel mind azt, mit Mikesről Törökországban gyűjtöttél. Ide értve a rodostói emlékeztetéseket* [kiemelés T. G.]. Meg fogom mondani minek. Addig is Isten Veled!”⁴⁴ Ez a levél, mely eddig elkerülte a kutatás figyelmét, egyrészt tanúsítja, hogy Toldyt a *Törökországi levelek* kiadása után is foglalkoztatta a Mikes-kérdés. Másrészt jelzi, hogy Toldy értesült Ipolyiék Mikessel kapcsolatos törökországi gyűjtéséről, azon belül a közelebről meg nem nevezett „rodostói emlékeztetések”-ről. Jelenleg azonban nincs adat arról, hogy a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésén kívül Ipolyi készített-e további feljegyzéseket a Mikes-emlékekről, s ha igen, átadta-e azokat Toldynak. Erre vonatkozó nyomot nem találtam sem a Toldy-hagyatékban, sem az esztergomi Ipolyi-gyűjteményben.⁴⁵

1863. szeptember 18-án Ipolyi arról tudósította Toldyt, hogy Izabellát még nem ismeri, de anyja „barátságával dicsekszik”, s Izabellát tartják a „Fejedelemasszony” lehetséges utódjának.⁴⁶ A levélből értesülünk Toldy tervezett egri útjáról: „Tudom, hogy

⁴² Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1861. augusztus 21., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 318. Naplójegyzeteinek 1870. augusztus 10-i bejegyzésében Toldy többek között így írt: „Ma léptem életem hatvanhatodik évébe. Ép vagyok, egészséges, csak néha érzem éveim súlyát, midőn a gondok, melyek az utolsó húsz év alatt csak ritkán és rövid időre szüneteltek, erősebben neheznek rám.” Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból, I, kiad. Toldy István, Budapesti Szemle, 1879/19, 113–135, itt: 122.

⁴³ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1862. április 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁴ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1863. március 28., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 327.

⁴⁵ A kódexek konstantinápolyi megtalálásáról szóló, először a Pesti Napló 1862. júniusi (139. és 140.) számaiban közölt jelentés utolsó részében egy bekezdés számol be a rodostói „kirándulás” tapasztalatairól, így például a magyar sírkövek pusztulásáról a régi örmény temetőben, továbbá a születési és halotti anyakönyvekből az emigráció tagjaira vonatkozó adatok, köztük Mikes halála vitatott időpontjának lemosolásáról. A jelentés újraközlése: KUBINYI Ferencz, *Ipolyi Arnold és Henszlmann Imre jelentése a M. Tud. Akadémiában az általok Konstantinápolyban fölfedezett Corvina könyvtár kódexeiről*, Századok 11(1877), 464–473, itt: 471–472. A bekezdés utolsó mondata („Ügy hisszük, hogy egyiránt a történetnek, valamint a nemzeti kegyeletnek tartozunk vele, hogy mindazon emlékeket s összes érdekes és számos rajzaik kíséretében összeszedve följegyeztük.”) valóban utal rodostói följegyzésekre, Ipolyi publikációi között azonban nincs ezzel kapcsolatos önálló közlemény. Toldy Mikes-életrajzának az *Összegyűjtött munkák* II. kötetében közölt változatában az említett elhagyás mellett egy utólag betoldott jegyzet található, melyben Toldy Kubinyi Ferencre hivatkozva közli a rodostói halotti anyakönyv Mikesre vonatkozó bejegyzésének téves olvasatát. TOLDY, *Összegyűjtött munkái* (5. jegyzet), 31, 58. jegyzet. Lehetséges tehát, hogy a rodostói följegyzéseket nem Ipolyi, hanem Kubinyi készítette. Vö. MÖM I, 356.

⁴⁶ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. szeptember 18., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

az Érsekhez szállsz, másképp hozzám kérnélek s hiszem ez egyszer meg-volnál elégedve vélem.” Ugyanebben az évben több levél tárgya egy újabb, esetleg Toldyval együtt teendő konstantinápolyi utazás.⁴⁷

A bevezetőben felvetett kérdések megválaszolásához jelentősen közelebb visz Ipolyi 1864. január 2-i levelének következő részlete: „A pénzt, 63 ftot megkaptam, hogy micsoda 'káptalani ügyvédnek' fűszessem még nem tudom, mert itt két ily pénztár van a sajátlagi káptalani fundatiók s a káptalan által kezelt megyeiek. Ha az utóbbiban van tartozásod, úgy épen kezem alatt volna, mert tegnap választottak meg au comble de malheur ezen rettenetes hivatalra, nem elég volt jegyzőnek lennem, most még a fundationalis cassák directora is leszek s formalis bureau életet kell élnem; azután dolgozzék az ember!? [...] Addig is, míg tehát megküldöm a nyugtát nyugtatom ezzel, hogy átvettem a pénzt; este elviszem a levelet személyesen az érseknek, s örvendek eleve legalább arra, hogy leányaiddal vigasztalódom holnap.”⁴⁸ Az idézett részből kitűnik, hogy Toldynak ebben az időben tartozása volt az egyik egri alapítványi pénztár felé, a küldött összeggel ezt igyekezett törleszteni, s Toldy Ipolyi révén is érintkezett Bartakoviccsal. Az 1864. augusztus 9-i levél egyik tárgya Toldy újabb tervezett egri útja, melyről Ipolyi hallomásból – föltehetően az érsektől – szerzett tudomást.⁴⁹

Ipolyi ugyanezen év augusztus 23-án Pesten kelt rövid üzenete ismét személyes találkozást készít elő, s Toldy közelebről meg nem nevezett egri „ügyé”-t említi: „Kedves Barátom! Most mondja az oktan Portás, hogy nem látva megérkeztemet elküldött. Üzend meg tehát mikor láthatlak én, vagy mikor akarsz te hozzám jönni s akkorra majd várlak. *Ügyedben végeztem Lukácstól üzenetet hozva* [kiemelés T. G.].”⁵⁰ A levélben említett „Lukács” személyét eddig nem sikerült azonosítani, s csupán föltételezhető, hogy ismét Toldy egri tartozásának ügyéről van szó.

A már Hellebrant által közölt Ipolyi-levelekben egészen 1869-ig egyre nagyobb helyet foglal el Toldy egri adóssága. A kézirat Egerbe kerülését megelőző évben, 1866. január 6-án Ipolyi a következőket írta Toldynak:

Szóltam pénzügyedben az illető ügyvéddel, mert ezen alapítványi osztály nem tartozik hozzám. Az ügyvéd új kanonok chefjére hivatkozott, ki szigoruan vesz ilyeneket s nincs különös hódolattal ujabban irántad bizonyos insinuatiók folytán, a mint észrevettem; egyébiránt amennyire szellemdús férfi és tisztelője irodalmi nagy érdemidnek, valamint jó barátom, úgy hiszem ez idén még nem fog nagy bajt okozni. Esztendőre azonban nem állok jót érte, mert épen egy szigorú káptalani határozat előestéjén állunk, mely a tetemes restantiák miatt az egy évnél huza-

⁴⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1863. október 7. és 1863. október 29., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁸ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. január 2., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁴⁹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 9., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

⁵⁰ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1864. augusztus 23., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 71. sz.

mosbakat kereset által fogja bevétetni elrendelni. De addig kommt Zeit, kommt Rath.⁵¹

Ipolyi tehát figyelmezteti Toldyt hosszabb ideje fennálló, a „tetemes restantiák” körébe tartozó adóssága rendezésére, egyben igyekszik megnyugtanni azzal, hogy az idő tanácscsal szolgálhat. Érdekes felfigyelni az idézetben a Toldyról terjedő „bizonyos insinuatik” kifejezésre, mivel nem zárható ki a lehetőség, hogy ennek tartalma összefügg anyagi helyzetével, sajátos pénzügyi gyakorlatával.

Ipolyi 1866. december 11-én kelt levele teljes egészében Toldy anyagi helyzetével kapcsolatos.⁵² Toldy ezt megelőző levele sajnos nincs meg az Ipolyi-gyűjteményben, így csak következtetni tudunk annak tartalmára. Mindjárt a levél elején Ipolyi így ír:

Édes jó Barátom! Soraid, kell-e mondanom, nagyon meghatottak. Mert ha nem is értem egészen belőlök bajodat, annál jobban érzem. De hogy segítssek!! Ha valaha, úgy most óhajtanék valami nyomorúlt tőkével bírni, hogy rendelkezésemre bocsátva visszaadhatnám némileg annyi irántam tanusított szíveességédért tartozásomat. De magam is még mindig függök, és nem tudok, a már igaz csak néhány száz forintnyi tartozástól szabadulni, miután már egy két ezeret letisztáztam, mióta itt vagyok. Pedig itt van már úgy mutatkozik, a végnap, melyen túl nem igen szabadulhatok többé. Erre az általad kilátásba helyezett Muszkasági Varsói Nhragség sem kell. A mint a dolgok állanak, majd magok a honfiak is elnyelik javainkat.

Ezután Ipolyi tovább részletezi saját helyzetét, mondván: ha nem tudja rendezni tartozását, ő is hozzáfoghat könyvtára, kép- és régiségyűjteménye eladásához. Toldy tehát minden valószínűség szerint könyvtárát akarta felajánlani, egri tartozásának rendezése érdekében. Ezt a feltevést igazolja a levél további része. Ipolyi először jelzi, hogy a káptalan és az érsek is „épen ezen zsibbasztó nyomás alatt áll”, azaz adóssága van, majd így folytatja:

Azért aligha tehetek valamit érészt. A káptalan másképp is saját könyvtárát régebben beolvasztotta az érseki megyei könyvtárba, [...]. Az érsek pedig nincs itt, hogy alkalmasabban hozzáférhetnék, mintsem egy reserves levéllel tehetni. Te ott közelebb érheted, s talán jóval sikeresben is eljárhatsz nála, felhasználhatod jól Zsendovicsot is eleve talán mielőtt a határozott lépést megtennéd. Amit én most tehetnék, mindössze szinte csak az volna, hogy előkészíthetném ajánlatommal és mire januárban Pestre mehetek, a mi csak tőlem telnék, mindent megtennék persuadeálás által.

⁵¹ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. január 6., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei*, i. m. (31. jegyzet), 78.

⁵² Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1866. december 11., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei*, i. m. (31. jegyzet), 79–80.

Ipolyi tehát lényegében elhárítja a közvetítést, s azt tanácsolja Toldynak, lépjen személyesen kapcsolatba Bartakoviccsal az ügyben, esetleg titkára, Zsendovics közvetítésével.⁵³

A levél befejező részében Ipolyi két további megoldási lehetőségre hívja fel Toldy figyelmét, melyből következtethetünk a tartozás nagyságrendjére. Elmondja, hogy a nyáron átvizsgálta özvegy Fáy báró Splényiné „képtárát, gyűjteményeit, könyvtárát s kéziratait”, megemlíti a katalógusból néhány értékes tételt, s jelzi: a báróné állítása szerint a mintegy 4–5000 kötetes könyvtárra a nagyváradi káptalan „több év előtt 10.000 ftig alkuban állott férjével.” Ezután így folytatja: „Ha csak váltó is volna e summa, úgy mégis az általad kívánt összeg meglebbe. [kiemelés T. G.] Nem tudom hajlandó-e az is ma ilyesmire, midőn bőrünkre isznak már. De a kísérlet megtehető. Én nem ismerek senkit ott. De te gondolom Szaniszlót is.”⁵⁴ Ipolyi tehát azt javasolja Toldynak, ajánlja fel könyvtárát a nagyváradi káptalannak eladásra, váltó ellenében, s ha létrejön a megállapodás, megszabadulhat adósságától.

A másik javaslat lényege az, hogy könyvtárát Toldy – melyért Ipolyi szerint ő „bizonyosan 10,000 ftnál többet” adott – ajánlja fel valamely pesti vagy lipcsei „könyváros”-nak, de úgy, hogy azt továbbra is megtarthassa. Végül hangsúlyozza, továbbra is kész segíteni abban, hogy Toldy megtarthassa könyvtárát. Mindebből levonható a következő, hogy Toldynak tetemes adóssága volt, s könyvtára áruba bocsátásával kívánta rendezni azt. A levél egyben tanúsítja, hogy Toldy nem 1869-ben próbálkozott először könyvtára eladásával. Ismeretes, hogy Toldy könyvtára halálakor mintegy nyolcezer kötetből állt, számos ritkaságot tartalmazott; értékét előzetesen 8000 forintra becsülték, végül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette meg 3060 forintért.⁵⁵

1867. március 7-i levelében Ipolyi örömmel nyugtázza, „hogy a baj elhárított. Ne nekem köszönd – írja –, hanem saját nagy érdemeidnek, melyeket ama nagylelkű Maecenas csak jutalmaz. Tehát non nobis, sed nomini Tuo da gloriam! ha így szabad az írással mondanom. A többiről, hogy innét [azaz Egerből, T. G.] egyelőre ne bántsanak

⁵³ Zsendovics József egri püspöki titkár összesen öt levele Toldy Ferenchez az 1857 és 1861 közötti évekből: MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 104. és 114. sz. A levelekből többek között kiténik, hogy Zsendovics szerepet vállalt Toldy folyóirata, az Új Magyar Múzeum és más kiadványok terjesztésében, s megküldte Toldynak a befolyt összegeket. 1857. november 16-i levelében nyugtázza Toldy október 24-i levelét; jelzi, Lévy prépost úrnak nem 24, hanem 60 forintot adott át, s mellékeli az elismervényt. Bevallja, eleinte habozott a prépost kérésének teljesítésében, de reméli, Toldy utólag megbocsátja „e majd nem tulbizalmat”. Eszerint tehát Zsendovics közvetített Toldy egri pénzügyeiben is. Az 1861. augusztus 23-án Budán kelt levél Toldy Bartakoviccsal tervezett látogatását készíti elő.

⁵⁴ Szaniszló Ferenc nagyváradi püspök (1792–1869), előzőleg pesti egyetemi tanár, hitszónok, folyóiratszerkesztő. Könyvtára az 1867-ben összeállított katalógus szerint több mint 200, 16–17. századi kötetet tartalmazott. EMŐDI András, *Kötetek Ipolyi Arnold könyvtárából* = „mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszóc...”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., 2010, 243–251, itt: 249.

⁵⁵ Vö. THALLÓCZY Lajos, *Toldy Ferencz könyvtára*, Figyelő, 1877, II, 142–145; MÁZI, A *Toldy Ferenc-hagyaték*, i. m. (19. jegyzet), 151–152.

majd gondoskodom.”⁵⁶ A közvetlen veszély tehát átmenetileg elhárult Toldy könyvtára fölül, a segítő személye és a kapott segítség mibenléte azonban bizonytalan, s az egr-i tartozás vagy annak egy része továbbra is fennállt. Feltételezhető, hogy Ipolyi szerepet játszott a veszély elhárításában, a közelebbről meg nem nevezett „nagylelkű Moecenas” Bartakovics érsek volt, s a *Törökországi levelek* kézírata ekkor ment át a tulajdonába.

A feltételezést igazolja Ipolyi ugyanezen év október 21-én kelt levele, melyben ismét szóba kerül Toldy könyvtárának eladása, illetőleg annak elmaradása.⁵⁷ Egy közelebbről meg nem nevezett, elodázott közös utazási tervvel kapcsolatban idézi a közmondást, mely szerint „addig kell a vasat verni, a míg meleg”, majd így folytatja:

Épen az utóbbi tanácsot adom vala, ha már post festa nem volna, könyvtárad érdekében is. Akkor kellett volna mindjárt, hát ha pénzért is catalogizáltatva, sietni az ügygel, midőn megvolt a kedv s akarat rá előterjesztéseink folytán. Azóta sok mindenféle jöhetett közbe, mi talán ezen kedvet nem nevelte. Mindamellett, ha csakugyan nincs sok kettős, úgy ezen, vélném most legfőbb nehézség, mellőzésével, sikerülni fog talán az illetőt kedvben megtartani a vevésre. Én a jövő hónapban történelmi társulatunk gyűlésére szándékozom, hol majd reménylem találkozunk, én akkor igyekezni fogok minden lehető ez ügyben számodra megtenni, ha kívánod. [...] Azonban addig is tedd meg kérlek a látogatást is, már csak helyén lesz, hogy kevésbé mozogj Te is saját érdekedben.

Eszerint tehát egy meg nem nevezett személy részéről vételi szándék merült fel a könyvtárral kapcsolatban Ipolyi javaslatára, a könyvtár katalogizálása azonban késett. A duplum példányok nehézséget okozhatnak a vételben, de Ipolyi továbbra is bizakodó. Segítségét ígéri és egy látogatás megtételére biztatja Toldyt az ügy érdekében. Ipolyi valószínűleg Bartakovics érseknek javasolta a könyvtár megvételét, Toldynak őt kellett volna felkeresnie, ő azonban halogatta a dolgot.

Ezt igazolja Ipolyi három, továbbá Bartakovics érsek és Toldy egy-egy levele 1869 első negyedéből. Január 14-i levelében Ipolyi beszámol Toldynak, tájékoztatta az érseket, hogy Toldy meg fogja küldeni neki könyvtárának jegyzékét.⁵⁸ Tudósít a főpap reakciójáról: „ő ha nem is nagy kedvvel, de kedvetlenül sem vette; anyit említvén, hogy neki is irtál újévre.” A következő bekezdésben Ipolyi rátér Toldy kölcsönügyére az egr-i káptalan kezelésében lévő alapítványi pénztárnál. Jelzi, ebben az ügyben bajosabb eljárnia, mivel hivatala letétele óta nincs befolyása sem a pénztárakra, sem azok kezelésére. Ráadásul annál a pénztárnál, melynél Toldynak kölcsöne van, hiány keletkezett, amit jelenleg vizsgálnak, s a vizsgálat után Ipolyi szerint erélyesebben járnak majd

⁵⁶ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. március 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei*, i. m. (31. jegyzet), 80.

⁵⁷ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1867. október 21., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei*, i. m. (31. jegyzet), 81.

⁵⁸ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. január 14., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei*, i. m. (31. jegyzet), 82–83.

el a hátralékok megsürgetésében. Javasolja, ha nem tud eleget tenni tartozásának és haladékokat kíván, forduljon a pénztárt jelenleg kezelő Szele kanonokhoz.⁵⁹

Március 9-i levelében Ipolyi arról tudósítja Toldyt, hogy sorainak vétele után az érsekhez ment, aki addigra nagyrészt már átnézte a megkapott könyvtárjegyzéket, s a „sok selejtes” miatt kedvezőtlenül nyilatkozott.⁶⁰ Ipolyi erre ellenvetésekkel élt és sürgetni próbálta az ügy elintézését, Toldy „vitalis fontos érdekei”-re hivatkozva. Az érsek közölte, könyvtárossával meg fogja állapítani a duplumok számát, s rövidesen válaszolni fog Toldynak. A levél végén Ipolyi további segítséget helyez kilátásba, mondván, Toldy könyvtárának egri megszerzése „nagy előnyre volna nekem is”.

Márc 14-i válaszában Toldy bevallja, leverte Ipolyi levelének tartalma.⁶¹ Jelzi, hogy amikor felküldte a katalógust, írt „Zs. titkárnak” is, nem várva választ, de kéri Ipolyit, mondja meg neki, bízik jószágában. Elnézést kér az „üres és alkalmatlankodó sorokért”, majd három pont után elköszön és aláírja a levelet. Ezután azonban egy közel háromoldalmi, irodalmi igényű, retorikailag hatásosan megszerkesztett kiegészítést fűzött korábbi soraihoz. Ebben egyrészt kifejti felfogását saját gyűjteményéről, másrészt szakmai alapon, helyenként szenvedélyesen érvel annak egri megvásárlása érdekében. Könyvtára összetételének, „selejtes”-nek minősített darabjainak védelmében Kazinczy *Az olvasóhoz* című, négy soros epigrammájának részletét idézi: „de ki várakat épít, / A legapróbb szegnek, tudja, mi haszna vagyon.” Hivatkozik a „literáriai érdek”-re és a „bibliographiai ritkaság”-ra.

A „doubletek” kapcsán állítja, az egri könyvtár „arra van predestinálva, hogy Magyarország, hacsak egyszer jól szervezve a közönségnek formaliter megnyitattik, a pestieken kívül leggyümölcsözőbb könyvtára legyen”, melyben a többes példányok a helyben olvasás mellett lehetővé tehetik a könyvek kölcsönzését. Szerinte „doubletek leginkább a magyar historia, m. irodalom s a német classikusok közt” lehetnek, „s épen azokban előny a többes példányok” meglelte. Kéri Ipolyit, ösztönözze az érseket a könyvtár nyilvánossá tételére, s példaként idézi a kisebb német egyetemek könyvtárainak nyitvatartási és kölcsönzési gyakorlatát. Szerinte ezáltal az egri ifjúság is megszeretné az olvasást, tanulást.

Megemlíti, hogy „nálunk”, azaz a pesti egyetemi könyvtárban „(a kölcsönzéseket nem számítva) ez idén a 40,000-t fogja elérni a látogatások száma.” S ha Egerben is megindul az olvasási kedv és a kedv szükségé válik – érvel tovább Toldy –, „ez esetben

⁵⁹ Szele Gábor egri érseki titkár, 1866-tól kanonok, 1876-tól prépost. 1854. július 7-én Toldyhoz írt levelében Toldy tanácsát kéri öccse tervezett tanulmányai ügyében, s továbbítja az egri angolkisasszonyok főnöknőjének kérését, mely szerint a Pestre készül „Iza kisasszonyt” mielőbb küldje vissza Egerbe, mert a „főnöknő igen nagy hasznát veszi”. Szele Gábor Toldy Ferenchez, 1854. július 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 95. sz. Szele Gábor anyaga az Egri Érseki Levéltárban az Acta personalia 596. r. sz. dobozban található, melyben nem találtam Toldyval kapcsolatos iratot.

⁶⁰ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 9., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.* (31. jegyzet), 83.

⁶¹ Toldy Ferenc Ipolyi Arnoldhoz, 1869. március 14., Primási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, T. 329.

bizony az én csekély gyűjteményem is igen fontos kiegészítőjévé lenne a ti pompás könyvtáratoknak is!” Az érvelést a jövőbeli egri nyilvános könyvtár apoteózisával zárja: „Előttem állott a Lyceum palotája egy szobájában valami 20–30 magyar fiu képe, hogyan olvas, jegyez; hogyan készül vadságából kivetkőzni, s szellemibb életet kezdeni meg! Nem baj hogy a könyvtárt nem lehet *in consignitate* folytatni, nagyobbítani. Pesten is kénytelenek vagyunk egy ajtón ki, s úgy a másikon bemenni etc. etc. Lehet azt folytatni a grádicson túl is.”

Érvei kifejtésével azonban Toldy elkésett, és nem a megfelelő személynek címezte azokat. Ipolyi pontosan tisztában lehetett mindazzal, amit Toldy leírt, ugyanakkor hatóköre és befolyása az érsekre korlátozott volt. Bartakovics márc. 15-én, tehát valóban gyorsan válaszolt Toldynak.⁶² A levélben nyugtázza Toldy könyvtárának jegyzékét, s jelzi, hogy áttekintette a cédulákat, de nem talált olyan „jelesebb munkára”, mely ne lenne meg Egerben. Ráadásul a könyvtárban elhelyezési nehézségekkel küzdenek, ezért nem fogadhatja el Toldy „könyvtárának átengedését”. A következő bekezdés így szól: „Mindazonáltal nem szándékom az előlegezett 1600 fl visszakövetelni. Legyen ez ára azon pár könyvnek, melyet nekem már ez előtt átadott. [kiemelés T. G.] A cédulákat melyekre a könyvek czimei fel vannak jegyezve, mentől előbb visszaküldeni el nem mulasztom.”

Mindebből kitűnik, hogy 1) a könyvtár megvételének ügyében Bartakovics realista volt, de Toldy ezen a ponton távolabb látott nála; 2) Toldynak 1867 után is maradt adóssága Egerben, s előleget vett fel könyvtára Bartakovicsnak történő átengedése fejében; 3) a könyvtár eladása nem jött létre, de az érsek nagyvonalúan elengedte Toldynak az előleg visszafizetését a korábban átadott „pár könyv” fejében. A „pár könyv” mibenlétét jelenleg nem tudjuk meghatározni, de nem zárható ki a lehetőség, hogy Toldy 1867. október 17-i, már idézett levelében említett könyvekről van szó. Tekintettel az összeg nagyságára, lehetséges, hogy Bartakovics ide értette a Toldytól „megszerzett” értékes kéziratokat, köztük a *Törökországi levelek* autográfját.⁶³

Ipolyi az 1869. március 19-én Toldynak írt levélben már csupán kommentálja a történeteket.⁶⁴ Eszerint amikor betegségét követően ismét az érsekhez ment, ő már megírta válaszát. Ipolyi a duplum és triplum példányok nagy számát, az egri gyűjtemény időközben bekövetkezett, jelentős gyarapodását, valamint a jegyzék késedelmes elkészítését nevezi meg a kedvezőtlen döntés fő okaiként. A duplumok és triplumok „[n]agy része ujabban keletkezett, az alatt az idő alatt, míg Te évek óta cunctatorkodva készítéd jegyzékedet” – hánnya Toldy szemére. Beszámol a Bartakovics leveléből már ismert gesztusról is: az eddig átadott könyvek címén az érsek nem követeli vissza Toldytól „az eddig nyujtottat”. Ipolyi végül azzal menti magát, hogy míg az érsek őt okolja Toldy ajánlata miatt, Toldy talán a siker elmaradása miatt neheztel rá, pedig ő mindent megtett az úgy érde-

⁶² Bartakovics Béla Toldy Ferenchez, 1869. március 15., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 105. sz.

⁶³ Ugyanezt a feltételezést fogalmazta meg Mázi Béla a Toldy-hagyatékot bemutató tanulmányának egyik jegyzetében: „A korábban átadott kötetek között lehetett Mikos Kelemen Törökországi leveleinek kézirata is [...]”. MÁZI, *A Toldy Ferenc-hagyaték, i. m.* (19. jegyzet), 151–152, 52. jegyzet.

⁶⁴ Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez, 1869. március 19., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev., 4-r., 108. sz. Vö. HELLEBRANT, *Ipolyi Arnold levelei, i. m.* (31. jegyzet), 83–84.

kében. Az ezt követő időszakból fennmaradt Ipolyi-levelekben nincs többé utalás sem Toldy könyvtárának sorsára, sem egri tartozásának ügyére, s nem lehetett megállapítani, hogy Toldy adóssága az egri alapítványi pénztárnál mikor és hogyan rendeződött.⁶⁵

Tudjuk, hogy Toldy végül nem kényszerült eladni könyvtárát. Ha Bartakovics megvásárolta volna, az értékes gyűjtemény talán nem szóródott volna szét, és törzsanyaga nem pusztult volna el Budapest 1944/45. évi ostromában.⁶⁶

Mindezekhez képest nem tartalmaznak lényeges új adatot Bartakovics Béla Ipolyi-hoz írt, az esztergomi Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteményében található levelei.⁶⁷ Az 1856 és 1873 közti időszakból fennmaradt, összesen huszonöt levél többsége magyar nyelvű, de néhány latin nyelvű is található közöttük. Ipolyi egri időszakából érthető módon csupán néhány levél található, s ezekben nem esik szó sem Toldyról, sem a Mikes-kéziratról.⁶⁸ A levelek többsége hivatalos egyházi ügyekkel foglalkozik, egykettőnek egyházpolitikai vonatkozása is van, míg néhány Ipolyi alapítványi működésével kapcsolatos. A vizsgálat témakörét közvetve érintő egyetlen levél az 1866. december 14-i keltezésű, melyből megtudjuk, hogy Ipolyi az egri Ájtatos Alapítvány gondnoka volt, s új szabályzatot dolgozott ki az alapítvány működésére.⁶⁹

A kutatás eredménye, hogy Bartakovics Béla nem vétel vagy ajándékozás útján jutott a *Törökországi levelek* kéziratához, hanem valószínűleg úgy, hogy az érsek elengedte Toldynak a vele szemben fennálló adósságát a kézirat átengedése fejében. A kézirat „megszerzése” szorosan összefügg Toldy könyvtárának évekig húzódó, végül azonban meghiúsult eladási tervével. Az adósság keletkezési körülményei és pontos összege továbbra is ismeretlen, s nem tudjuk azt sem, jutottak-e a *Törökországi levelek* kéziratával egy időben további, eddig nem azonosított kéziratok vagy ritka nyomtatványok Toldytól Bartakovicshoz.

Gyulai Pál Toldy-émlékbeszédében a nevezetes Kazinczy-párhuzamot kifejtő bekezdés első mondata a következő: „Mindkettőben ugyanazon lelkesedés és fogékonyság, ugyanazon kegyelet és udvariasság, az irodalom és tudomány szeretetének ugyanazon szenvedélye, ugyanazon hosszú életkor és fiatal kedély, ugyanazon rokon- és ellen-szenvek, a becsvágy és hiúság ugyanazon nyilatkozásai, sőt ugyanazon könnyelműség az

⁶⁵ Az Egri Érseki Levéltárból a Heves Megyei Levéltárba átkerült, ott újrarendezett káptalani forrásanyagban van egy doboz alapítványi irat, de Toldy adósságával kapcsolatos dokumentum itt nem található. Dr. Kovács Melinda levéltáros szóbeli közlése. Az Egri Érseki Levéltár Acta personalia részében az Ipolyira vonatkozó 455. r. sz. dobozban sincs ilyen irat. Az Egri Érseki Levéltár 2506/1. r. sz., Lycaei Bibliotheca 1804–1923. feliratú dobozában sincs nyom a Toldytól Bartakovicshoz jutott kéziratokra és könyvekre.

⁶⁶ MÁZI, A *Toldy Ferenc-hagyaték*, i. m. (31. jegyzet), 153.

⁶⁷ Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 58–82. Vö. PROKOPP, A *Prímási Levéltár Ipolyi-gyűjteménye*, i. m. (34. jegyzet), 594.

⁶⁸ Ipolyi Bartakovicshoz írt leveleit, melyek Ipolyi egri éveiből ugyancsak csekély számúak lehetnek, a Bartakovicshoz írt Toldy-levelekhez hasonlóan eredménytelenül kerestem az említett három egri gyűjteményben.

⁶⁹ Bartakovics Béla Ipolyi Arnoldhoz, 1866. december 14., Prímási Levéltár, Esztergom, Ipolyi-gyűjtemény, B. 62.

*élet anyagi oldala iránt.*⁷⁰ [kiemelés T. G.] A vizsgálat tükrében az utolsó megállapítás Toldyra vonatkozó része teljes egészében megalapozottnak tekinthető. Ezt erősíti meg Dávidházi Péter megfigyelése, mely szerint Toldy már fiatal korában szeretett a valóságos anyagi lehetőségei fölött élni.⁷¹

Dávidházi Péter részletesen bemutatta azt is, hogy származása, neveltetése és válsztott példaképei hogyan befolyásolták Toldy pályájának alakulását, emberi és irodalomtörténeti habitusát, s mindezek miként alakították felfogását a legkülönbözőbb szakmai kérdésekben.⁷² A jelen vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy egy kivételes adottságokkal rendelkező, kulcspozíciókat betöltő irodalomtörténész anyagi helyzete, a pénzhez fűződő viszonya és szakmai felelősségtudatának mértéke hogyan válhat nagyértékű források sorsát és kutatásának további menetét meghatározó tényezővé. Az eredmény igazolja a felismerést, mely szerint a tudomány- és kritikátörténeti kutatásoknak ilyen esetekben ki kell terjednie az első pillantásra kevésbé lényegesnek tűnő körülményekre, életrajzi, kapcsolattörténeti és más, csupán látszólag mellékes részletekre, mivel ezek elősegíthetik különleges dokumentumok sorsának megértését.

A jövőben előkerülő források tovább árnyalhatják az itt rekonstruált történetet, ugyanakkor még a viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkező időszakok kutatójának is el kell tudni fogadnia, hogy a szóbeli érintkezés szerepének megnövekedése, a levélbeli tudatos elhallgatások, forráshiány és más okok miatt a magánszférába átnyúló „kényes” ügyek teljes körű feltárása egy adott ponton túl komoly nehézségekbe ütközhet. Ha van magyar irodalomtörténész a 19. században, akinek levelezése megérdemelné a módszeres feltárást és a minél teljesebb kiadást, Toldy Ferencé bizonyosan ilyen, s egy ilyen vállalkozás ösztönözheti nemcsak a Toldy-életmű, hanem az egész 19. századi tudomány- és kritikátörténet modern szempontú kutatását.⁷³

⁷⁰ GYULAI Pál, *Emlékbeszéd*, Bp., 1879., 100.

⁷¹ Az 1829/30-ban tett európai utazása közben Toldy – annak ellenére, hogy apja bőkezűen ellátta pénzzel – Kisfaludy Károlyhoz fordult kölcsönért, melyet végül nem vett igénybe. DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése* (15. jegyzet), 217–218. Toldy Bajzához intézett leveleinek egyik gyakori témája az anyagiak, különféle összefüggésben. Így például az akadémiai titoknoki kinevezése előtt így írt: „Tudd-meg, örök hivatal e a secr[etáriusság]? Ha nem, úgy ha tennének sem vállalnám-el, nem hogy még jó sőt adjak. Különben én valóban magam sem tudom, mit kívánjak, mit gondoljak stb. Az bizonyos hogy, ha kedves volna a secr[etáriusság] az tízszerte inkább a pénz miatt volna, mint egyébert. Minél inkább közeledem ahhoz a ponthoz, mellyen házat kell tartanom, annál inkább és inkább érzem, hogy ez csak ugyan első requisitum. Ha én olly kevéssel be tudnék elégedni mint te ! de én egy kis fényt is szeretek. S istenem, elébb még kenyér is kell. Messze van az az idő még, mellyben kevésbé fogok a pénzre ügyelhetni.” Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1830. május 29., *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése, i. m.* (14. jegyzet), 499. A kártyajáték, a reggelig tartó mulatás Toldy fiatalkori naplókönyvének visszatérő motívuma. *Toldy Ferencz hátrahagyott és kiadatlan apróbb írásai*, kiad. KARDOS Samu, Régi Okiratok és Levelek Tára, 2(1906), 4. füzet, 26–33; 7–8. füzet, 64–72.

⁷² DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése, i. m.* (15. jegyzet). Itt jegyzem meg, hogy Toldy anyagi helyzetére nem maradt hatás nélkül három felesége és gyermekeinek nagy száma sem.

⁷³ Ugyanez a megállapítás érvényes a Gyulai Pál emlékbeszéde utáni Toldy-megemlékezések módszeres feldolgozására a kanonizációs folyamat részeként. Vö. pl. SZABÓ Károly, *Toldy Ferenc emlékezete*, Századok, 10(1876), 177–190; VÁCZY János, *Toldy Ferenc 1805–1875*, Századok, 39(1905), 597–601.